

XORAZMSHOHLAR—ANUSHTEGINIYLAR DAVLATI HARBIY BOSHQARUV TIZIMI

Elyorbek Matyaqubov Amonbayevich

Ichki ishlar vazirligining Xorazm akademik litseyi

Tarix fani o'qituvchisi

Maqolaning qisqacha mazmuni:

Mazkur maqolada xorazmshohlar—anushteginiylar davlatining harbiy boshqaruvi tizimi, harbiy mansablar hamda shu davrning boshqa davlatlari harbiy boshqaruv tizimidan farqli jihatlari, o'ziga xos xususiyatlari masalalari yoritilgan.

Аннотация:

В этой статье освещена военное управление, военное устройство и военно—офицерские чины государства хорезмшахов—ануштегинидов, их особенность и своеобразие от военного управления и устройств других государств той эпохи.

Summary:

The meaning of this article is Kharezmsah Anushtegins dynasty's military administrative system, military ranks and also the difference of Kharezmsah administrative system specific features from other regions were enlightened of that period.

Kalit so'zlar: Xorazmshohlar-Anushteginiylar, dargoh, borgoh, diarxiya-ikkihokimlik, devon-ariz, o'rdu, Nozir al-jaysh, jamoqdor, silohdor, devon sohibi shurat, otabek, shixna, sarhang, Nasaviy, Juvayniy, Qazviniy, Jaloladdin Manguberdi, Alouddin Otsiz, Abulfath El-Arslon, Alouddin Tekesh, Z. Buniyodov, V.V. Bartold.

Ключевые слова: Хорезмшахи-ануштегиниды, даргах, баргах, диархия-двоевластие, дивани-ариз, орду, назир ал-джшайш, жамакдар, силахдар, дивани сахиби-шурат, атабек, шихна, сарханг, Несевий, Джувейний, Казвини, Джелаледдин Менгуберды, Аладдин Атсыз, Абулфатх Иль – Арслан, Аладдин Текеш, З. Буниядов, В.В. Бартольд.

Key words: Kharezmsah- anushtegens, dargokh, borgokh, diarkhea, doubleauthorly, divan, urdu, qazovat, ruzi bor, ruzi bordikhi, sakhibi, Naziir-al jaysh, jamgdor, salahdor, sohibi shukhratsarkhang, divan, atabek, shikhna, rais, mukhtasib, Juvayni, Qazviniy, Jamol Qarshiy, Aladdin Atsiz, Abufatkh El-Arslan, Alauddin Tekesh, Z.Bunyadov, V.V.Bortold.

Xorazmshohlar - Anushteginiylar davlati murakkab siyosiy vaziyatda siyosat maydoniga kelganligi uchun eng avvalo mukammal harbiy tizimni shakllantirishga e'tibor berganligi tabiiy hol albatta. Shu jihatdan olganda, XII asr oxiri-XIII asr boshlarida o'z davrining eng kuchli davlatiga aylangan Xorazmshohlar -

Anushteginiylar davlatining harbiy tarixini, ayniqsa harbiy boshqaruv tizimini o'rganish masalasi dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Saljuqiylarga qaram yashashdan qutilish uchun olib borilgan kurashning dastlabki paytlaridan to o'z davlatining inqiroziga qadar harbiy boshqaruv tizimini yuksak darajada ushlab turish anushteginiylar sulolasining eng katta tashvishi bo'lib kelgan. Shuning uchun ham shu davr manbalarining deyarli barchasida xorazmshohlar armiyasining qo'mondonlari janglarda bir necha bor jasorat va tadbirkorlik ko'rsatgan kishilardan tashkil topganligi, harbiy soha yahshi yo'lga qo'yilganligi ta'kidlangan edi.

Manbadan olingan ma'lumotlarga ko'ra, Xorazm shohlari o'z davlatida majburiy umumxalq harbiy ta'lim tizimini joriy qilgan.

Zakariya al-Qazviniy davlat poytaxti Gurganj shahri haqida bunday deb yozadi: "Juda ko'p aholiga ega bo'lgan bu ulkan shaharning barcha aholisi askarlardir, hatto baqqol, qassob, nonvoy va bo'zchilari ham askarlardir. Aytishlaricha, qoraxitoylar bilan bo'lgan janglarning birida sulton Muhammad ibn Tekesh yengilib, shaharda bekinib olgan. Sulton uncha ko'p bo'lmagan odamlari bilan qochgan. Buni hech kimga bildirmaslik uchun u shaharga kechasi kirgan. Tong otganda u shahardan 30 ming otliq askar bilan chiqib, dushmanga qarshi yo'l olgan"¹.

Xorazmshohlarning harbiy tashkiloti ham, asos e'tibori bilan xuddi saroy va hukumat tashkiloti singari saljuqiylarnikiga o'xshashdir. Ayni zamonda armiya qo'mondonlarining rutbalarida Alouddin Muhammad davridan boshlab, bir qancha o'zgartirishlar qilingan. Jaloliddin Xorazmshoh davrida ham sulton Alouddin Muhammad vaqtiga nisbatan armiyani tashkil etgan unsurlarga qator o'zgartirishlar kiritilgan. Xorazmshohlar davrida qo'shinga oid boshqaruv ishlari bilan buyuk devonning bo'limi - **devoni ariz** shug'ullangan. Davlat xazinasidan olingan mablag'lar va ularning sarfi to'g'risidagi barcha yozuvlar shu devonda saqlangan. Xorazmshohlar davrida ham iqto' tizimi bor edi. Qo'shinda xizmat qilgan harbiylarning hammasi ma'lum qiymatdagi iqtolarga ega bo'lishgan. Xususan, katta, kichik sarkardalar, qo'mondonlar va harbiy voliylarning boy iqtolari bor edi. Katta iqtolar hukmdorning marhamatiga muvofiq, kamayishi yoki yanada yiriklashishi mumkin edi. Kichik iqtolar esa o'zgarmagan. Ular ota meros edi. Iqto egalari chaqirilgan zahoti o'z amirlari qanoti ostiga to'planishar va yurish tugagach, yana o'z yerlariga qaytib ketishardi. Xorazmshohlar yangi bir o'lkani zabt etgach, u yerdagi yerlar darhol iqtolarga bo'linib, mansabdorlar o'rtasida taqsimlanar va devoni arz daftarida qayd qilinardi.

Iqto sohiblaridan tashkil topgan ulkan bir suvoriy quvvatlar Xorazmshohlar mamlakatining turli tomonlariga yerlashgandi. Ular viloyat askarlarini tashkil etardi.

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. // Сочинения, т. 2. — М.: «Наука», 1964.— С.414. Прим. 5.

Bundan tashqari, hukmdorning gvardiyasi ham mavjud edi. Gvardiya ichidan tanlab olingan “xosa g‘ulomon” deb atalgan qismga esa sulton xavfsizligi va hayotini saqlash vazifasi yuklatilgan edi. Urush, jang vaqtlarida bu qism sulton atrofida bo‘lardi.

Xorazmshohlar davrida viloyat markazlarida yetarli miqdorda harbiy qismlar turgan. Bundan tashqari, mamlakatning chegara qismlari, yo‘llar va mudofaa ahamiyatiga molik, yaroqli qal‘alarda mudofaa qismlari bor edi. Voliylar va qal‘a qo‘mondonlari asosan asli turkiy bo‘lgan saroy xizmatchilaridan tayinlangan. Keyingi davrda esa ular yirik urug‘ beklari orasidan tanlanadigan bo‘lgan. Bu badavlat va nufuzli shaxslarning qo‘li ostida bevosita ularga bo‘ysunadigan va aksariyat hollarda qullardan tarkib topgan xususiy harbiy qismlar ham bor edi. Urug‘ beklari xizmatga tayinlangan joyga o‘z urug‘iga mansub muhim bir qismni olib ketardi. Iqto sohiblaridan tashkil topgan mahalliy qismlar ham ularning qo‘li ostida bo‘lgan. Ehtiyoj tug‘ilgan pallada armiyaga xalqdan yollanma harbiylar ham jalb etilgan. “Hashar” deb nomlangan bu ko‘ngilli qismdan ko‘proq shahar va qal‘a mudofaasida foydalanilardi. “Hasham” hamda “mutanajjida” deb nomlangan harbiy qismlar qo‘shinning asosini tashkil etgan. Mahalliy xonadonlarning idorasidagi muxtor viloyatlar yoki vassal davlatlar ahdnoma shartlariga muvofiq, armiyaga muayyan miqdorda harbiy qismlar jo‘natish majburiyatida edilar. Bu qismlarning barcha sarf-harajati ham ularning bo‘ynida bo‘lgan. Xorazmshohlar qo‘shini u davrning eng mukammal qurol-aslahasi, mustahkam qal‘alarni zabt qilish uchun kerakli turli texnik vositalarga ega edi. Hukmdor va yuksak martabali amaldorlarning ot yetishtiradigan keng yaylovlari, suruvlari, oziq-ovqat omborlari va katta harbiy yo‘llar ustida barpo etgan manzillaridan iborat bir tizim ishlab turardi.

Xorazmshohlari o‘z armiyasini tuzgan vaqtda uning armiyasi yollanma (zarxarid) turk askarlaridan tuzilgan edi. Qo‘shin bo‘linmalari va qismlar qabilaviy asosda tashkil qilinardi. Hatto davlatning eng gullab-yashnagan, askarlikka boshqa xalq va qabila yigitlari olingan vaqtlarda ham yollanma turklar qo‘shinning asosiy va jangovar qismini tashkil qilardi.

Sulton Alouddin davrida armiya eng avvalo qipchoqlar, so‘ng qalach, qarluq, uran, ug‘raq kabi urug‘lardan tashkil topgandi. Alouddin davrida urug‘ beklari qo‘l ostida bo‘lgan yollanma qipchoq – qanglilar gvardiyaning asosini tashkil qilgan. Ayrim qipchoq beklari Jaloliddin valiahdlikka tayin qilingandan so‘ng unga qarshi bosh ko‘tarishgan va hatto Jaloliddinning poytaxtni tark qilishiga sababchi bo‘lgan edilar. Shuning uchun ham Jaloliddin saltanatining oxiriga qadar qipchoqlarga ishonmadi va ularni armiyaga olmadi.

Xorazmshohlar lashkarlarining qo‘mondoniga «qa‘id» yoki «muqaddam» degan unvon berilar, bunga mashhur va eng qobiliyatli amirlar ko‘rsatilar edi. Masalan, xorazmshoh El-Arslon “harbiy qo‘mondon (al-muqaddim al-asokir) qilib, qorluq amirlaridan biri bo‘lgan Shams ul mulk ibn Husayn Ayyorbekni tayinladi. Shoh unga

singlisini uzatdi va o‘z qo‘shiniga qo‘mondon (qa‘id jayshihiy) qilib oldi”. Alouddin Muhammad I ning hokimiyati vaqtida Ray o‘lkasining begi va harbiy qo‘mondoni etib shahzoda Abulfath Yusuf tayinlangan bo‘lib, uning unvoni «amiri isfahsolor» edi. O‘lkalarda harbiy qo‘mondonlarga «sohib al-jaysh» unvoni berilar edi.

Xorazm shohlari yangi zabt etilgan o‘lka yoki viloyat yerlarini amirlarga iqto‘ tariqasida taqsimlab berar va mahalliy amirlar orasidan eng ko‘zga ko‘ringanini ularga boshliq qilib tayinlar hamda unga «amir al-umaro» (amirlar amiri) nomini berar edi.

O‘n ming kishilik suvoriylar guruhiga qo‘mondonlik qilgan kishilar «malik» unvoniga ega bo‘lar edi. Kamdan-kam hollardagina bunday unvonlar past tabaqadan chiqqanlarga berilar edi. Masalan, shoh Alouddin Muhammad davrida sulton tashtdori Ayoz «malik» darajasigacha ko‘tarildi. Oddiy xalq orasidan chiqqan Muayyid al-mulk Qavomiddin ham «malik» unvonini olgan, buni an-Nasaviy “juda qiyin erishilgan yutuq” deb baholagan.

Janglarda alohida o‘zini ko‘rsatgan maliklarga «xon» unvoni berilar edi.

Xorazm shohlari qo‘shinidagi choparlarga «chovush» unvoni, ularning boshlig‘iga esa «muqaddami chovushiya» degan nom berilar edi.

Jaloliddin xorazmshoh qo‘shin qo‘mondonlariga yuksak unvonlar berdi. U otasi sulton Alouddin kabi amirlik rutbasidan yuqori bo‘lgan xon va malik unvonlarini yuqori mansabdorlariga berdi. U davrda «xon» armiyaning eng yuksak unvoni edi. Undan keyin malik va amir unvoni turardi. Ulardan keyin qo‘shinda “sipohbud” deyilgan va suvoriylarga qo‘mondonlik qilgan yuksak unvonli zobitlar toifasi bor edi. Muqaddam qism qo‘mondoniga “pahlavon” deyilardi. Unvoni yuqori bo‘lgan xon, malik, amir, sipohbud va pahlavonlarning qo‘l ostida kichik unvonli zobitlar, sarhanglar va chovushlar xizmat qilgan.

Sulton jangda o‘zini ko‘rsatganga unvon berar edi. O‘sha vaqtlari alp, xon, xos xon, sungur xon degan unvonlar ham bo‘lgan².

Harbiy tashkilotga mansub qo‘mondonlar ham, askarlar ham asosan turkiy qavmlardan bo‘lgan.

Ma’lumki, Xorazmshohlar - Anushtaginiylar davlati katta va qudratli qo‘shinga ega bo‘lgan. Muhammad Xorazmshoh ixtiyorida 500 mingdan ziyod askar bo‘lib, shundan taxminan 300 mingi otliq askarlar bo‘lgan. Oliy hukmdorning shaxsiy gvardiyasi bo‘lib, uning soni 10 mingdan ortiq edi.³ Shaxsiy gvardiya birinchi bor xorazmshoh Takash davrida tuzilgan. Shaxsiy gvardiya asosan mamluklar (urush vaqtida asir tushgan harbiylar) dan iborat edi. Xorazmshohlar - Anushtaginiylar davlatida turli harbiy unvonlar ham ta’sis qilinib, u harbiy boshliqlarga, amaldorlarga

² Tonariy Oydin. Jaloliddin Xorazmshoh va uning davri. (Turk tilidan Boboxon Muhammad SHarif tarjimasi). T.: SHarq, 1999. – B. 91.

³ Qarang: : Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов. 1097– 1231. М., 1986. С.89–90.

berilar edi. Shular jumlasidan yuqori unvon amir - Isfahsalar, Soib al- Jaysh, Amir al – Umaro, Malik va hokazolar kirgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Xorazmshoh - anushteginiylar davlati o'z davri uchun yuksak darajada tashkil qilingan harbiy boshqaruv tizimiga ega bo'lganlarki, Sharqning eng buyuk davlatlardan biriga aylanishida shubhasiz shu jihat eng asosiy omil bo'lgan. Ammo, aynan shu davrda mukammal darajadagi harbiy boshqaruv tizimiga ega bo'lgan yana bir davlat – mo'g'ullar davlati vujudga keldi. Muhammad Xorazmshoh davrida boshlangan saroy ichki nizolari hamda Turkon Xotunning kaltabin siyosati (u harbiy lashkarboshilikka, shahar va viloyat hokimligiga qobiliyatli va aqlli kishilarni emas balki undan umuman bexabar, qo'rqoq, shuhratparast va faqat o'z qarindoshi bo'lgan kishilarni tayinlagan) bu ikki buyuk davlat kurashida mo'g'ullarning qo'li baland kelishiga sabab bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar:

1. An-Nasaviy Shahobiddin Muhammad. Sulton Jaloladdin Manguberdi hayoti tafsiloti. – T.: O'zbekiston, 2006.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. // Сочинения, т. 2. – М.: Наука, 1964.
3. Buniyodov Z. Anushtagin – Xorazmshohlar davlati (1097-1231) (Ahmad Ashraf va Mahkam Mahmud tarjimai). T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1998.
4. Низомул-мулк. Сияр ал-мулук. / Форс-тожик тилидан таржимонлар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ш. Воҳидов, Афтондил Эркинов. Иккинчи тўлдирилган ва қайта ишланган нашри. Т.: Янги аср авлоди, 2008.
5. Tonariy Oydin. Jaloliddin Xorazmshoh va uning davri. (Turk tilidan Boboxon Muhammad Sharif tarjimai). T.: Sharq, 1999. – B. 91.